

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ГОРІ ЖУПАН У ВИННИКАХ

У липні 1995 р. під керівництвом автора даного повідомлення у співпраці з винниківським історико-краєзнавчим музеєм на горі Жупан у Винниках тривали археологічні розкопки. У них брала участь група студентів 1-го курсу історичного факультету, які проходили археологічну практику.

Розкопки проводили у північно-західній околиці міста на вершині гори, яка є частиною гористого пасма, що з'єднує Розточчя на північний захід від Львова та Опілля-Гологори на південь та південний схід від Львова. На горі росте буково-грабовий ліс, який входить у лісопаркову зону Львова, отож належних умов для проведення розкопок тут не було.

Досліджували поселення енеолітичної культури ліщастого посуду (початок III тис. до н.е.), про яке вже є відомості в літературі¹. Воно займало крайню найвужчу південно-східну частину гори. Ця частина гори має вигляд відносно рівної, приблизно трикутної форми площадки (довжина близько 60 м, найбільша ширина - 20 м). Частина цієї площі була зруйнована в роки другої світової війни та аматорськими розкопками, а вже в кінці 80-х на початку 90-х років досліджена експедицією Львівського університету.

У 1995 році було закладено Г - подібну траншею безпосередньо на східному краї площі. Разом з короткою поперечною траншеєю загальна досліджена площа становила 32 кв. м (рис. 1).

Верхній шар на дослідженій ділянці являє собою глинистий ґрунт, пронизаний кореневою системою. На глибині 1-1,3 м від сучасної поверхні відкрито розвали трьох глиняних печей з численними побутовими речами і невеликими ямами біля них. Це дає підставу вважати їх залишками двох невеликих жител або ж якоїсь однієї більшої дерев'яної наземної будівлі.

У першому житлі (рис. 1) від печі залишилося скупчення кусків випаленої до цеглястого кольору глини з штучними домішками піску, соломи. На цих кусках глиняної обмазки збереглися відбитки жердин та пруття, діаметр яких досягав 6 см. Довжина скупчення становила близько 1,3 м. Серед кусків обмазки знайдено уламки кількох глиняних посудин, у тому числі амфору, черпак, глиняне пряслице, крем'яну сокиру і заготівку іншої сокири.

Друге житло розташоване у північній частині траншеї. Від нього збереглися невелике скупчення кусків глиняної обмазки від череня та яма (діаметр її близько 1,3 м), яка повністю не досліджена, оскільки заглиблювалась у стінки розкопу. Яма в буквальному розумінні була заповнена уламками амфори та горщика, які вдалося майже повністю реставрувати (рис. 4).

¹Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття. Энеолит, бронза и раннее железо. К., 1990. С. 35.

На місці жител і поміж ними разом з керамікою культури ліщастого посуду знайдено і фрагменти трипільських посудин.

Варто зазначити, що на раніше дослідженій площі на цій ділянці культурний шар бідний, знахідки траплялися зрідка. Тут виявлено розвали лише кількох глиняних печей, що свідчить про рідку забудову центральної частини території. Це, можливо, свідчить про те, що більшість жител розміщалися на східному краю території і навіть нижче - на вузькій терасі. Саме зі східного боку гори на декілька десятків метрів нижче росте вологолюбна куцтова рослинність. Можливо, що в час існування поселення тут був вихід підземних вод.

Комплекс речових матеріалів, беручи до уваги невеликі розміри дослідженої площі, досить великий. Він складається з крем'яних і кам'яних знарядь, глиняного посуду та інших виробів з глини. Кістяні знаряддя у зв'язку з негативним впливом ґрунту не збереглися.

Асортимент крем'яних виробів складається з двох десятків речей. Кремень, з якого вони виготовлені, походить з різних місцевостей. Здебільшого - це типовий західнобузький кремень темносірого кольору з сивими смугами, трапляється й сивого та попелястого кольорів. Приблизно половина знахідок - це знаряддя або їх заготовки, решта - дрібні відщепки. Це свідчить про те, що, незважаючи на відсутність місцевої сировини, якусь частину речей виготовляли безпосередньо на поселенні. Серед знарядь знайдено:

- уламок серпа чи ножа на широкій тонкій трапецієвидній пластині, правий край пластини штучно зазубрений і дуже заполірований від ужитку. Знаряддя побувало у вогні, внаслідок чого кремень побілів і потріскав (рис. 2: 1). Подібні серпи чи пилики рідко трапляються на поселеннях культури ліщастого посуду в Західному Побужжі, а також в інших районах поширення культури в Центральній Європі. Лише інколи знаходять подібні вироби на пізньотрипільських поселеннях Волині і Наддністрянщини;

- цілий ніж-вістря на покритій коркою пластині, довжина якої становить 11,8 см (рис. 2: 6). Ретуш виконана старанно, навіть у тій частині пластини, яка служила рукояткою. Знаряддя не вживалося протягом тривалого часу, краї не заполіровані від користування. Подібні ножи знаходять на поселеннях культури ліщастого посуду та трипільської культури, хоча й не є домінуючими серед інших типів ножів;

- три пластинки-ножі довжиною 4,5-5 см. Дві з них мають частково ретушований край (рис. 2: 2-3), одна - заготовка (рис. 2: 4);

- скребок на відщепку (рис. 2: 5). Крім того, знайдено ще відщеп, який був заготовкою для іншого подібного скребка;

- три клиновидні сокири. Одна з них збереглася майже повністю, лише лезо її частково пошкоджене. У поперечному розрізі сокира має неправильну овальну форму, довжина її - 9 см (рис. 2: 7). У культурі ліщастого посуду сокири мають прямокутний поперечний переріз, лише децю менші долота мають неправильний поперечний розріз. Дві інші сокири є уламками; одна з них, можливо, була заготовкою (рис. 2: 8). Від другої досить грубої сокири зберігся лише обух. Товщина сокири по лінії зламу становить 2,5 см (рис. 2: 11);

- два невеликі куски кременю зі слідами сколювання з них пластинок довжиною 2,5-3 см (рис. 2: 9,10).

Отже, можна зробити висновок, що на поселенні було налагоджено постійне виробництво крем'яних знарядь. Технічний рівень їх відповідає тодішнім стандартам.

Складніше визначити їхню культурну приналежність. Чи всі вони належать до культури лійчастого посуду, чи серед них є пізньотрипільські? Якщо враховувати матеріал, з якого виготовлена повністю збережена сокира, то вона, ймовірно, є трипільською, оскільки кремій має попелястий колір. Такий кремій на Наддністрянщині трапляється досить часто. У технічному та типологічному відношеннях крем'яні знаряддя у населення культур лійчастого посуду та трипільської були майже однакові.

У числі знахідок є кілька кам'яних предметів. Серед них виявлено два плоскі куски скам'янілого дерева. На його поверхні простежується структура дерева у вигляді смуг. Колір каменю сивий. Обидва куски невеликі, їх зручно тримати у руці. Робочий кінець звужений і заточений - це товкачі. Довжина їх становить 7-8 см (рис. 3: 1,3). Поки що подібних знахідок на західнобузьких поселеннях культури лійчастого посуду і на пізньотрипільських поселеннях Наддністрянщини не траплялося.

Привертає увагу й брусок на зразок долота, хоча леза, як такого, в нього немає. Камінь сивий, дрібноструктурний, його в народі називають мильним. Поверхня виробу дуже затерта, довжина - 10,5 см (рис. 3: 2). Його призначення, як і культурна приналежність, неясні. Можна припустити, що це трипільська річ.

Крім того, знайдено кусок від гранітної плити коричневого кольору. Поверхня її з одного боку була зашліфована до блиску. Така поліровка можлива лише від тривалого тертя. Подібні плити знаходили на поселеннях культури лійчастого посуду в Лежниці, Зимному, Червонограді та інших місцях у Західному Побужжі.

Комплекс кераміки лійчастого посуду порівняно невеликий. За винятком двох посудин, які вдалося повністю реставрувати (рис. 4), усі інші - це уламки (рис. 5: 6), в основному, горщиків, які, як це характерно для культури лійчастого посуду, поділяються за виглядом вінець на два типи.

Горщики першого типу мали лійчасто розхилені вінця (близько 10 посудин). Вони невеликі, тонкостінні, їхня поверхня старанно заглажена, колір коричневий та сірий з різними відтінками. Деколи вони орнаментовані під краєм стрічкою з двох зигзагоподібних ліній (рис. 5: 1), іноді - це рядок овальних заглиблень, нанесених кінцем лопатки з різною силою натиску, але без відриву від поверхні (рис. 5: 2). Діаметр вінця горщиків досягав 16 см.

Виділяється частина горщика, який, крім орнаменту під краєм у вигляді зигзагоподібної лінії і дугоподібних заглиблень, мав ще візерунок на плечиках у вигляді кількох коротких зигзагів, що нагадують друковану літеру "М". Діаметр його вінця становив 18 см. Подібного орнаменту на плечиках горщиків у культурі лійчастого посуду майже не виявлено. Разом з тим дуже схожий на нього часто трапляється на чашах пізньотрипільських поселень у Північній Молдові¹ та усаївській групі пізньотрипільських поселень і могильників в околицях Одеси². Подібні орнаменти на посудинах трактують

¹Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. Кишинев, 1981. С. 48 (рис. 72).

²Патокова Э.Ф. Усаатовское поселение и могильники. К., 1979. С. 126 (рис. 47).

як схематичні зображення рогів бика, тобто як культові символи.

До першого типу відносять також горщики з колінчасто зігнутими вушками під невисокими лійчастими вінцями. Вони є різні за розмірами: в одного з них діаметр вінець становить 11 см (рис. 5: 5), у іншого, частково реставрованого, діаметр вінець становить близько 30 см (рис. 6: 2). Його темна поверхня заглажена до блиску.

Окремий підтип першого типу репрезентує майже повністю реставрований горщик (рис. 4: 2). Хоча вінця його відсутні, однак можна вважати, що вони були невисокі. Висота реставрованої частини становить 42 см, а повна висота досягала, мабуть, 47 см, діаметр дна - 16 см. Посудина має біконічний профіль з дуже розширеним корпусом, діаметр найбільшої випуклості становить 50 см. Незважаючи на досить великі розміри, горщик виготовлений досить майстерно, товщина його стінок становить 1,1 см, а на самому верху вони ще тонші. Темносіра поверхня старанно залощена.

Горщики другого типу на вигляд одноманітні (рис. 7). Відмінності між окремими посудинами цього типу стосуються головним чином розмірів і орнаменту. Вони мають невелике дно, дещо завужену нижню частину і низькі, грубі при основі вінця з плавню відігнутих краєм. Усього налічується близько десяти посудин. Діаметр вінець одного з них становив 22 см (рис. 7: 5). Більшість їх прикрашені по краю вінець, рідше і при основі-овальними ямками, виконаними нігтем пальця чи якоюсь паличкою з дугоподібним кінцем.

Подібні горщики є типові для культури лійчастого посуду, їх знаходять під час розкопок на багатьох західнобузьких поселеннях.

Звертає на себе увагу досить велика амфора (рис. 4: 1) з відбитим вінчиком: висота становить 39 см, діаметр дна - 11 см, діаметр найбільшої випуклості - близько 30 см (рис. 4: 1). Посудина має чотири зігнуті під кутом вуха, розміщені на рівні найбільшої випуклості, можливо, не зовсім симетрично. Привертає увагу те, що вуха мають потовщення по краю, які, можливо, дещо зміцнювали її і були своєрідною прикрасою. Горизонтальний отвір вух маленький, він призначався лише для шнурка.

Описана амфора є однією з найбільших до цього часу знайдених на поселеннях культури лійчастого посуду в Західному-Побужжі. Зокрема, одна з таких амфор була знайдена на поселенні в Зимному.

З фрагментів інших посудин є уламки крилоподібних ручок двох черпаків. На одній з них уздовж середини є заглиблений орнамент у вигляді зигзагоподібної лінії (рис. 5: 7).

Цікавим є мініатюрний горщик, що за формою вінець належить до другого типу горщиків. Його висота становила, ймовірно, 6 см, діаметр вінець - 5 см (рис. 5: 9). Мініатюрні горщики виготовлялися менш старанно, ніж посудини нормальних розмірів. Не є винятком і описаний горщик - його поверхня горбкувата.

З інших глиняних предметів знайдено досить велике пряслице. Його діаметр - 5 см. Воно опукле з однієї сторони і заглиблене з протилежної (рис. 5: 10). Такі пряслиця часто зустрічаються на поселеннях культури лійчастого посуду.

На вишніківському поселенні, як і в попередні роки, під час розкопок часто траплялися фрагменти пізньотрипільської кераміки. Її знаходили в розвалах глиняних печей разом з керамікою культури лійчастого посуду. За складом глиняної маси та зовнішнім виглядом пізньотрипільський посуд поділяється на дві групи: господарський (кухонний) і столовий

Кількісно переважає посуд першої групи. Він виготовлений з глини з домішкою дрібного піску, який у деяких посудинах, особливо на дні, мав тріщини під дією вогню. Колір здебільшого світлоричневий, нерідко з жовтуватим відтінком; внутрішнє забарвлення різне.

Виготовлялися в основному горщики і миски. Горщики невеликі, з опуклими бочками, високою шийкою з розхиленим вінчиком. Цих посудин на досліджуваній площі виявлено також близько десяти (рис. 8: 1,4,5,7). Деякі з них прикрашені скісними заглибленнями по краю вінець (рис. 8: 5) або на шийці двома рядами видовжених (рис. 8: 3) та округлих штампових заглиблень (рис. 8: 2).

Окрему групу складають миски (9 екземплярів). Привертає увагу дуже заглажена від користування поверхня деяких мисок. За формою - це широкі, низькі посудини з широким відтягнутим до середини горизонтальним або дещо нахиленим краєм.

Орнаментативі мисок приділяли багато уваги. Домінуючим був шнуровий орнамент, який має близькі сюжети, але не повторюється на жодній з посудин. Основний сюжет - це горизонтальні лінії (рис. 8: 1,2,4,5), далі йде скісна ламана лінія (рис. 8: 3,6).

Аналогічний орнамент нанесено і по краю мисок. Особливо виділяється мотив хреста (рис. 8: 1). Без сумніву, за такою індивідуалізацією орнаменту криється певна загадка, але "прочитати" її поки що не вдається.

За складом глини до горщиків і мисок близький невеличкий овальний фрагмент, можливо, відбитий від стінки посудини. Ймовірно, це обушок глиняної сокири (рис. 8: 7).

Інші посудини являють собою окремі фрагменти, серед яких є частина широкогорлої посудини із звуженими донизу стінками та грубим широким відтягнутим назовні вінчиком. Зовнішня поверхня посудини пролощена і має вишневий колір. Це, ймовірно, частина корчаги, які іноді трапляються на пізньотрипільських поселеннях.

Привертає увагу фрагмент вузькогорлої посудини, очевидно, амфори з високою, майже циліндричною шийкою (діаметр вінець - 12 см). Подібні амфори відомі з пізньотрипільських поселень у Голишеві та Листвині на Волині.

На опуклій стінці іншої невеликої амфори зберігся різкоподібний виступ з маленьким вертикальним отвором (рис. 8: 6).

Цікавою знахідкою є частина денця друшляка з численними малими наскрізними отворами (рис. 8: 8). Друшляки з такими малими отворами до цього часу не виявлені на пізньотрипільських поселеннях Верхнього Подністров'я.

Іншу групу пізньотрипільської кераміки становлять фрагменти столових посудин. Вони виготовлені з чистої відмуленої глини з ледве помітною природною домішкою слюди. Фрагменти мають характерний червоний колір. Привертає увагу те, що деякі посудини, ймовірно амфори, були міцно випалені, краї зломів гострі.

В інших фрагментах, які мають яскраво-червоний колір, поверхня і краї легко стираються. Серед них можна виділити частину плавно відігнутих вінець, діаметр яких становив 12 см.

Таким чином, хоч трипільських посудин виявлено менше в порівнянні з культурою літчастого посуду, проте вони більш різноманітні за формою та функціональним призначенням.

Серед глиняних виробів окрему колекцію становлять три тягарці. Усі екземпляри пошкоджені (рис. 9: 1-3). Вони виготовлені з глини з невеликою домішкою піску, колір блід-жоричневий, поверхня вигладжена, випал не дуже сильний. Два з них у поперечному розрізі квадратні, один прямокутний. Довжина його становить 14,5 см. (рис. 9: 3). Усі три тягарці знайдені серед розвалів печей і, очевидно, пов'язані з хатнім виробництвом, зокрема ткацтвом. Якщо вони підвішувались через позовжній малий отвір, то віддаль між двома нитками була досить велика.

Неясно, до якої з двох згаданих культур належать описані тягарці. Така форма досі не траплялася на подністровських трипільських поселеннях. Один видовжено-прямокутний тягарець знайдений ще в 30-х роках під час розкопок поселення культури ліщастого посуду в с. Малі Грибовичі¹, розташованому на північ від Львова. Це дає формальні підстави віднести ці тягарці до культури ліщастого посуду.

Отже, невеликі розкопки 1995 р. на горі Жупан біля м. Винники допомогли точніше визначити розташування жител на поселенні, деякі конструктивні деталі черіней, а також дали нові матеріали щодо з'ясування проблеми пограниччя та взаємодії общин культур ліщастого посуду та трипільської, які зіткнулися в своїй міграції на північному краї Подільської височини.

¹ Смішко М.Ю., Пелецишин М.А. Поселення культури ліщастого посуду в с. Малі Грибовичі Львівської області /МДАПВ. Вип. 4. К., 1962. Табл. III, 15.

Р.М. Чайка

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДОСЛІДЖЕНЬ ГОРОДИЩА ЛИСТВИН

Рівненський загін експедиції Львівського університету в 1995 р. продовжував дослідження городища та його околиць у с. Листвині Дубнівського району Рівненської області.

Городище знаходиться в 1 км. на північний захід від села на одному з виступів гористої місцевості Збитенського плато - складової частини Волинської височини. Центральна частина городища - його дитинець розташований безпосередньо в найвузкій, крайній частині виступу плато, відокремлений з трьох боків глибокими ерозійними широкими ярами. Дитинець городища укріплений потужним валом і ровом. В'їзд на городище - з південно-східного боку; безпосередньо за в'їздом праворуч зберегся штучний колодезь.

Однак укріплення городища цим не обмежуються. З південно-західного боку збереглися ще дві лінії укріплень у вигляді менш потужних валів і ровів, які захищали розміщений тут посад і підступи до городища з найбільш вразливого напівного боку.

Основні роботи проводилися на дитинці та посаді городища.

Розкоп-1 закладено в центральній частині дитинця городища. Культурний шар досягав від 0,1 до 0,3 м від сучасної поверхні. Здебільшого в ньому містилися невеликі фрагменти гончарної кераміки. Крім того, знайдено декілька предметів побутового призначення - залізні ножі, фрагмент обруча, нам'яне точило. На площі розкопу розвинено завал каміння, під яким вдалося виявити контури нижньої частини наземної споруди. Розміри цієї споруди приблизно становили 4X4 м. На долівці житла знайдено предмети